Ірина БУРЛАКОВА

кандидат філологічних наук, докторант, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

УДК 821.161.2-32/Балей.09

ПОТЕНЦІАЛ БІБЛІЙНИХ ОБРАЗІВ ТА СЮЖЕТІВ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПРОБЛЕМИ ЗРАДИ (НА МАТЕРІАЛІ ОПОВІДАННЯ ПЕТРА БАЛЕЯ «АНТОШКО»)

Автор звертається до творчості малодослідженого художника слова Петра Балея, представника МУРу. У статті здійснена спроба розкриття семантики образів оповідання письменника «Антошко» через потенціал біблійної міфології. Аналізуючи особливості індивідуального стилю митця на рівні поетики характеротворення, автор доводить, що П.Балей створює психологічно точний портрет сучасника, що опиняється в ситуації вибору, виходячи за межі індивідуального досвіду у сферу онтологічного досвіду християнства.

Ключові слова: біблійні образи, сюжет, характер, поетика оповідання.

Час історичних випробувань та катаклізмів вимірюється у малій прозі письменників МУРу трагічною долею героїв, переломлюючись у їх свідомості та набуваючи масштабів катастрофізму. Це увиразнює обидві тенденції в белетристиці: імпресіоністично-безфабульне, інтуїтивно-чуттєве письмо та гостросюжетне, де питома вага належить психологічній напруженості, динамізму. Саме у зв'язку з останньою Ю.Шерех згадує оповідання «Антошко» П.Балея, називаючи його «напруженим» [6].

Літературний доробок П.Балея є чи не найменш дослідженим на фоні усієї малої прози письменників МУРу, що має мотивувати зацікавлення постаттю самого письменника та його творами з боку сучасних науковців. Проте обмежений доступ до текстів П.Балея, брак літературно-критичних розвідок, надзвичайно звужений контекст вивчення його спадщини є тими об'єктивним чинниками, що утруднюють поступ у царині сучасної наукової рецепції оповідань та новел

митця. Спостереження над поетикою оповідання «Антошко», що запропоновані у статті, мають на меті вивести стильовий портрет П.Балея за межі того вузького канону, який закріпив за ним номінацію письменника, котрий у своєму прагненні реалізувати ідею «великої літератури» підійшов до розв'язання літературного завдання дещо утилітарно. Аналіз окремих чинників поетики оповідання «Антошко» дозволить вставити домінанти його індивідуального стилю на рівні поетики характеротворення. Не менш актуальним завданням є встановити специфіку входження та функціонування новозавітних образів та мотивів у контексті морально-етичного змісту оповідання.

Оповідання «Антошко» П.Балея повертає читача до того періоду української історії, що пов'язаний з протистоянням окремих повстанських загонів новій владі на західноукраїнських землях: «Аж прийшла війна. Перекотилася в один бік, повернулась у другий і знову прийшли ті зі звєздою. Прийшли і наново свої порядки наводять. А тут не йде...» [3, 93]. Ця трагічна доба, позначена смертями, набуває метафоричної характеристики «нове пекло». Жорстокість, що повсякчас супроводжувала життя «лісових братів», швидко змусили Антошка втратити ті мрійливо-казкові уявлення про світ, які він зберігав з дитинства. Він відрізнявся від інших, був не такий як усі, «...ще з дитини був дивним хлопчиськом. Усі казки, що вечорами дід розповідав, ввижалися йому у сні й наяву» [3, 92].

Один з епізодів з дитинства Антошка є алегоричною проекцією на епізод з його дорослого життя, що пов'язаний з фатальною помилкою. Почувши народну легенду про цвіт папороті, Антошко у ніч на Купала вирушив до лісу на пошуки чарівної квітки. Він ішов лісом за червоним вогником, не зважаючи на коріння дерев, які чіплялися за ноги, на нічні лісові жахи, бо вірив, що нечистий не нашкодить йому, адже мав надійний оберіг – «солом'яний хрестик ще від Водохрища» [3, 92]. Коли ж хлопець побачив, що йому в очі світить цвіт папороті, радість забрала відчуття реальності: «Забувся в захопленні, що правою рукою треба було покласти під папороттю солом'яний хрестик, а лівою зривати цвіт. А він навпаки – праву руку простяг до цвіту. Забув. І чи дивно, що забув?.. Чи спам'ятаєш про все, коли засліпить тебе щастя?..

Так і Антошко. Забув і пропало» [3, 93] (курсив мій. – *І.Б.*).

У дитинстві Антошко з села у пошуках щастя поспішав до лісу. Коли ж війна загнала його до лісу, то тепер знову вночі він потайки пробирався до села, «гнаний тугою за рідними», бо там на нього чекали мати, молода дружина та синочок – не химерний, а реальний скарб. Одна з таких зустрічей відбулася на Спаса. У його теперішньому вигляді важко було пізнати колишнього мрійника і романтика: «Антошко сидів на лаві задуманий. В голові шуміло ще від безсилля, в очах снували червоні кружева від утоми, а на серці камінь заляг і роздавлював його гострим кантом на дві половини. І лежало його перемучене серце, як на долоні...» [3, 93]. Вояка пригнічувала новина, повідомлена дружиною Устею: нова влада погрожує родині Сибіром, якщо Антошко не покине боротьби. Не маючи надійного захисника та порадника поруч з собою, дружина з відчаю відкрилася у своїх тривогах на сповіді новому священику. Новий пан-отець просив Антошка зайти до нього. Зустрівшись із своїми бойовими товаришами Сашком і Сусликом, з якими разом повертається до лісового табору, він розповідає їм про священика. А Сашко принагідно згадує про нову чутку – «сталінську амнестію». Так остаточно оформлюється конфліктна ситуація, що витворює трагічну колізію. З одного боку – нова влада, з якою з'явилася можливість примиритися, а з іншого – суворий командир, що вимагає дисципліни та самопожертви заради звільнення від цієї влади.

Дисонансом до розмови трьох товаришів, що передає страх перед невизначеністю долі, є згадка Антошка про те, що сьогодні велике християнське свято. «Спасівками повіяло і теплим пшеничним пирогом...» [3, 93]. Пшеничний пиріг та спасівки є метафорою родинного життя та щастя. Суслик повертає Антошка до спогадів про військовий побут: «А цвілим сухарем з водою не засмакувало?» [3, 93]. Троє товаришів стривожені через покарання, яке може на них покласти «людина із залізною душею» – командир. За самовільний нічний похід до села командир заарештовує їх на три доби. За ці три доби сидіння у землянці у замкненому просторі, де «він був змушений годуватися власними думками», Антошко переживав змішані почуття сорому і жалю. Він

чує голоси рідних, бачить знайомі риси дружини, синочка та своєї старої матері, яким загрожує заслання. Це видіння змінюється іншим: з'являється суворе обличчя командира з очима, у яких відбивається тривога і відвага. Ці образи калейдоскопічно змінювались у свідомості героя. Перебування героя під арештом має ініціальний зміст: ув'язнення, усамітнення, будь-яка форма примусової чи то само- ізоляції у культурології асоціюється з народженням нового героя. Антошко усвідомив, що далі зволікати з вибором неможливо.

Йому необхідно вибирати між любов'ю до родини і обов'язком захистити землю. «Забудьте раз назавжди, що мали ви ще кріса, що любили ще щось крім рідної землі! Ви – вояцька присяга і більше нічого!»– карбувалися в пам'ять Антошка слова командира. Герой розуміє, що у цій ситуації розв'язати протиріччя й зберегти гідність і честь неможливо. Про це свідчать його роздуми: «Образами-малюнками обвішало нас життя навкруги. І коли перед одним поклонишся, другого спиною зневажиш» [3, 97].

Після зустрічі з отцем Атаназієм троє товаришів вирішують примиритися з владою, повернутися у село до своїх родин. Але пан-отець підштовхує друзів до усвідомлення того, що так просто їх гріхи не забудуться. І тоді Суслик здогадується, що вони повинні принести цій новій владі «окуп» як запоруку лояльності, присягу на вірність, а фактично – свідчення їх відступництва від тієї віри, заради якої вони ще нещодавно ризикували власним життям та життям родин. Автор поступово нагнітає атмосферу напруження, інтригуючи читача: що саме може бути викупом, якщо йдеться про плату за право жити.

Двоплановість сюжету (три вояки між двох сил і отець Атаназій з його програмою) увиразнює явний і прихований зміст оповіді. Точкою перетину двох сюжетних ліній стане нова зустріч пан-отця з трьома товаришами, що вже змогли остаточно підтвердити свій вибір. А до того моменту події розгортаються паралельно. Емоційно напружений епізод у криївці контрастує з пасторальною картиною риболовлі. Пан-отцеві пощастило спіймати трьох коропів. Очевидна антиципаційна функція цього фрагменту в оповіданні. За своєю природою вона є випереджальною та ремінісцентною

водночас, адже повнозначно розкривається у проекції на знаковий потенціал біблійної міфології. Автор навіть вдається до прямої вказівки на можливість таких проекцій («Сам апостол Петро такої не ловив....» [3, 100]). На випереджальну роль епізоду вказує також комплекс значень, закріплених християнською культурою за образами риби та рибалки. «Зображення риби тривалий час слугувало виразною емблемою для Християн ...» [2, 611], тоді як птах-«риболов» (в окремих адаптаціях з'являється назва пелікан) «і його присутність вживається в книгах пророчих як емблема руйнування та спустошення» [2, 612].

Картини сімейного побуту отця Атанасія дещо уповільнюють динаміку розвитку подій. На фоні трагічної ситуації, яку переживає частина йо[illegible]ен, пасторальні картини з життя пан-отця у плані художньому видаються нелогічними або навіть зайвими. Проте вони навіть не є ретардаційними, оскільки у них дія переміщається з зовнішньоподієвої сфери у сферу внутрішнього руху – переживань та емоцій, що вирують у сім'ї священика.

Пан-отець намагається відсторонитися від докорів пані-матки, яка нагадує про його головний обов'язок – берегти душі мирян. Він же натомість своїми порадами підштовхує прихожан до гріха. У словах пані-матки зринають фрагменти біографії отця Атаназія, які, очевидно пов'язані з кривавою боротьбою та терором: «Вернися, Каїне! Купайся далі в крові, вбивай людей, але не вбивай віри в людях! Насичуйся ненавистю, але не лицемірством; ошукуй сам себе, та не ошукуй Бога!..» [3, 106]. «Каїнове тавро», яке маркує вдачу героя, контрастує з наступною картиною: отець Атназій «...просфорою голубів кормить. Ломить просфору на дрібні кусочки і на землю шпурляє [...]

– Їж, пташинко, Боже тіло. Їж і змивай гріхи з голубиної душі своєї!...» [3, 105]. У християнській міфології голуб трактується як «чистий птах за законом Мойсеєвим, що часто згадується в Святому письмі» [2, 168]. Одним із найбільш потужним у християнській семіосфері є уявлення про голуба як втілення Божественного начала, адже «Дух Святий зійшов на Спасителя під час Хрещення у вигляді голуба» [2, 168].

Семантику образу голови в оповіданні «Антошко» можливо з'ясувати завдяки тому, що вона становить собою елемент

образної структури твору, що має генетичну закоріненість у християнську міфологію (Каїн, голуб, рибалка). Голова командира стала тим «окупом», про який натякав Суслик. У народних замовляннях голова є магічним символом. Акцентним у зображенні образу ватажка лісового загону є колір волосся – рудий тобто вогненний, яскравий. Етимологічно фольклорний образ героя, спозненого певних чеснот, супроводжує сталий епітет «буйна» як похідне від буяти. Тут очевидна сема такого епітету: буйна голова – це та, що сповнена життєвої сили та енергії [4, 108]. Відтак, той спосіб, яким троє відступників здобули собі «окуп», набуває додаткової конотації. Позбавлений голови командир (духовний наставник, учитель) – це позбавлений голови загін. У нього «відтяли» життєву силу, втілювачем якої був керманич.

Однією з атрибутивних ознак образу вчителя (Хрестителя) є проповідництво, тобто прагнення донести до душі кожної людини віру у вічні ідеали, застерегти від гріха. Програма героя, що відповідає цьому архетипному образу, полягала в духовному лідерстві у збереженні віри у серцях лісових вояків. Ще одна місія Вчителя – це розвінчання беззаконня, боротьба проти зла, неправди.

Безпосередньо з образом вчителя, наставника, тобто носія досвіду та віри, пов'язана міфологема жертовності, яка в контексті новели трансформується у мотив жертви і жертвоприношення. Знаковим образом, що доповнює міфологему жертовності у біблійному дискурсі є образ Іоанна, голову якого було принесено на блюді в нагороду за танець Соломії, який та виконала на дні народження Ірода. Так тріада жертовність – жертва – жертвоприношення набуває своєї смислової завершеності, як і набуває логічного потрактування той момент, що Антошкові під час трапези в отця Атаназія в різдвяні свята починає ввижатися голова на тарелі принесеного в жертву командира загону.

Алюзійно-ремінісцентні коди, які наповнюють сюжет «головосічення» мають не лише фольклорні джерела. У християнській міфології «головосічення» є одним із новозавітних сюжетів, пов'язаних із мотивом жертовності, жертви і жертвоприношення. Жертвоприношення стає лейтмотивом, який акумулює етичний зміст оповідання. Логічного

завершення цей мотив набуває у зв'язку з видіннями, що переслідують героя у фінальному епізоді. Видіння – це втручання караючої сили, що повинна відновити справедливість: зрадництво не може лишатися безкарним. Символічним є фінал героя. Він падає, збитий з ніг невідомою силою. «Ступив Антошко крок до переду, а його обличчя ясна усмішка озорила. Простяг руку і раптом, як підтятий берест на долівку звалився...» [3, 115]. Читачеві лишається додумати: це смерть чи втрата свідомості. Логіка розвитку подій уможливлює припущення, що Антошко усе ж таки у той момент втратив свідомість, а його психічний стан близький до божевілля. Герой втрачає розум (голову), і сюжет «головосічення» набуває циклічності й логічної завершеності. Оповідач поступово готує читача до такої розв'язки, послідовно нагнітаючи атмосферу тривоги, варіюючи ряд епітетів, що характеризують психологічний та психічний стан героя: «нетямущі», «шкляні», «криваві» «блудні» очі; «навіжений», «причинний», «біснуватий».

Символічно те, що розв'язка сюжету припадає на Різдво, коли «цілий світ прибрався в білу чистоту для зустрічі нової Правди на землі – Чоловічого Сина» [3, 108]. Наповнені алегоричним змістом роздуми автора вказують на притчеву глибину усього тексту. «Обновилась земля і весь світ обновився, але не обновилась людська душа, скинена на дно безодні своєї, розп'ята гріхами власними і чужими,– тягарами непосильними по волі й по неволі обвантажена» [3, 108] (курсив мій. – *І.Б.*). Ця авторська ремарка, що повинна спонукати до пошуків морально-етичних кодів письма, виконує важливу композиційну роль, вказуючи на наближення кульмінаційного моменту. Християнський світ стоїть на порозі великого свята, пов'язаного з народженням Спасителя. У святкові дні особливо гостро відчувається момент катарсису, увиразнюється протиставлення доброчесності та гріховності. У цей момент поєднання земного та сакрального у свідомості віруючої людини набуває особливої органічності. В оповіданні «Антошко» наявна параболічна структура: сюжет, пов'язаний зі зрадою як одним з найбільших людських гріхів, інстальований у конкретну ситуацію з життя пересічної людини, розгортається на фоні біблійного сюжету про народження Спасителя. Різдвяні гімни, колядки та щедрівки, яки-

ми щедро інкрустована п'ята частина оповідання, мають не лише емоційну та художню функції. Вони є повнозначними у своїй змістотворчий ролі, продовжуючи розвиток біблійної легенди у тексті. Серед фрагментів різдвяної обрядової поезії, наведеної у оповіданні П.Балея, є такий: «Ісусе милий, ми не багаті,/ Золотих дарів не можем дати... [...]/ Но дар цінніший несем від мира,/ Це віра серця...» [3, 109].

На фоні активної подієвості та внутрішньої динаміки почуттів в оповіданні «Антошко» відтворюється цілісна картина світу, маркована християнськими символами. Цінність символу виростає по мірі усвідомлення його «вічності» як контексту змінюваних в інтер'єрі різних епох морально-етичних канонів та водночас як константи. Символ здатний здійснювати безкінечні переходи з однієї культурної епохи в іншу. Цим пояснюється його синкретична та трансцендентна природа. «Символ – універсальна естетична структура... Усякий символ є образом, але поняття символу вказує на вихід образу за власні межі, на присутність певного змісту, нерозривно пов'язаного з образом...» [5, 378]. Недаремно як важливий виражальний засіб символ розкривається не лише в українській новелістиці, особливо імпресіоністичного характеру, а й у оповіданнях та повістях. Символ органічно входить в образну структуру тих оповідань, які повертають читача до того метафоричного мислення, яке притаманне фольклорним переказам про вірування та звичаї етносу.

Уведення в контекст оповідання імен Юди, Ірода та Каїна увиразнює зв'язок з Біблійними мотивами братовбивства та зради. «В українській літературі XX ст. образ Іуди посідає принципово важливе місце, що, очевидно, пояснюється комплексом трагічних обставин, які характеризують історію народу» [1, 29]. Важливою домінантою християнського змісту оповідання П.Балея «Антошко» є гріх зрадництва.

В оповіданні «Антошко» спостерігаємо традиційну схему накладання коду євангельських образів та мотивів на відтворюванні персонажі та колізії. Мотиваційна детермінанта біблійного образу визначає поведінковий тип героя, що перебуває в конкретних історичних обставинах. П.Балей звертається не тільки до художньої трансформації головних новозавітних персонажів (Ісус Христос, Іуда), а й використовує

потенціал образів-персонажів, який увиразнює детермінанти, що визначають програму головних образів – Іоанн Хреститель, Каїн, апостол Петро. Причому головні і другорядні образи перебувають начебто на периферії оповіді, дещо віддалені від оповідного центру. Однак їх актуальність увиразнюється через світоглядну програму автора. Водночас низка образів-подробиць (голуб, риба), образів-деталей (яблука на Спаса, тареля) стимулюють асоціативне мислення читача та його морально-етичну оцінку події. Авторські характеристики посилюють ціннісне сприйняття ситуації й сприяють конкретизації християнсько-гуманістичного пафосу твору. Саме той контекст, який утворюють образи-подробиці та образи-деталі дозволяє сфокусувати уваги не на центральному сюжеті зі зрадою Христа, а на сюжеті вбивства Іоанна Предтечі.

Образ командира лісових вояків синтетичний за своєю природою, оскільки маркований такою детермінантою, як Учитель, наставник. Він вбирає в себе певні атрибути, що асоціюються з образом Христа. Однак ми бачимо не те, як учні відвернулися від вчителя, а як безпосередньо принесли його в жертву. Програма образів Каїна, Юди, апостолів, що своїм мовчанням дозволили принести в жертву вчителя, виступають антагоністами образу Вчителя. Звичайно, оповідання П.Балея «Антошко» не може стати одним із рівнозначних серед творів, у яких більш виразно проявляються христологічні та інші новозавітні мотиви («Жовтий князь» В.Барки, «Сад Гетсиманський» І.Багряного). «Ідеї Біблії, її пафос і поетика використовувалися і використовуються українською літературою для проголошення та осмислення суперечливих концепцій національної історії та політико-ідеологічних орієнтирів» [1, 27]. У той же час це оповідання не може загубитися серед літературних творів, у яких психологічно точно відтворені рефлексії людини, що під тиском обставин робить фатальний крок, серед творів, у яких мотив зради виходить за рамки сюжету і набуває притчевого звучання.

Біблійні алюзії, наявність архетипних образів, які забезпечують розвиток ряду мотивів, у контексті онтологічного змісту оповідання Антошко слід сприймати як програмні образи, що виражають морально-етичні абсолюти. Художньо трансформовані образи Юди та Каїна набувають нової

конотації в екзистенційній ситуації вибору, що постає перед головним героєм. Саме у цьому контексті знаків і символів, що мають Біблійну генезу, вдається дешифрувати образ голови та мотив «головосічення», враховуючи ініціально-ритуальний зміст у їх символічній проекції на морально-етичний дискурс письма П.Балея. Інсталяція комплексу біблійних міфів та легенд у текстовому просторі оповідання П.Балея сприймається як розширена метафора, побудована на принципі уподібнення або трансформації змісту тих образів, що є елементами структури тієї чи іншої біблійної легенди.

Духовна чистота, безгрішність, вірність постають як категорії абсолютні та універсальні, тоді як життя людини, сповнене трагічних обставин та спровокованих ними фатальних помилок, прочитується як відхилення від канону християнської доброчесності. Послідовне звертання П.Балея до комплексу християнських образів та мотивів дозволяє зробити висновки, що Біблія для письменника стає архитекстом, який через комплекс теологічних міфологем вказує на ціннісні універсалії, що дозволяють створити історію становлення української людини за часів втрати гуманістичних ідеалів, кризи християнського світобачення. Якщо віра передається у спадок, то зневіра стає результатом особистого досвіду індивіда.

На часі науково виважена рецепція творчості П.Балея як представника українського еміграційного письменства, що сприятиме кодифікації літературного процесу середини XX століття з позиції його жанрово-стильових характеристик та інтертекстуальних зв'язків з урахуванням його неповторно-індивідуального стилю. Перспективним є вивчення тематичного та жанрово-стильового розмаїття малої прози П.Балея та моделі особистості, запропонованої автором.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антофійчук В. Закономірності переосмислення сюжетів та образів Нового Завіту в українській літературі XX століття / В.Антофійчук // Біблія і культура: Збірник наукових статей. Вип. 1 / відповід. ред. А.Є.Нямцу. – Чернівці: Рута, 2000. – С. 26-33.

2. Библейская энциклопедия: Издание Свято-Троице-Сергиевой Лавры, 1990 [Репринтное издание: Иллюстрированная полная

популярная Библейская энциклопедия. Трудъ и изданіе Архимандрита Никифора.– М.: Типографія А. И. Снегирёвой, 1891].

3. Балей П. Антошко // Пан. Збірка / Петро Балей. – Регенсбург: Накладом вид. с-ки «Українське слово». – С. 92-115.

4. Войтович В. Голова // Українська міфологія / В.Войтович. – Вид. друге, стереотипне. – К.: Либідь, 2005. – С. 108.

5. Литературный энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1987.– 751 с.

6. Шерех Ю. Українська еміграційна література в Європі 1945-1949. Ретроспективи й перспективи // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи. / Ю.Шерех. – Т. 1 / ред. рада: В.О.Шевчук та ін. – Харків: Фоліо, 1998. – С. 196-235.

АННОТАЦИЯ

И.Бурлакова. Потенциал библейских образов и сюжетов в интерпретации проблемы предательства (на материале рассказа Петра Балея «Антошко»). Автор обращается к творчеству малоисследованного художника слова Петра Балея, представителя «МУРа». В статье предпринята попытка раскрыть семантику образов рассказа писателя «Антошко» через потенциал библейской мифологии. Анализируя особенности индивидуального стиля художника на уровне поэтики воссоздания характера, автор доказывает, что П.Балей создает психологически точный портрет современника, который оказывается в ситуации выбора, выходя за пределы индивидуального опыта в сферу онтологического опыта христианства.

Ключевые слова: библейские образы, сюжет, характер, поэтика рассказа.

ANNOTATION

I. Burlakova. Biblical characters and subjects' potential in light of the problem of betrayal (on the material of the short story «Antoshko» by P.Baley). The author refers to work of a little-investigated literary artist P.Baley, a wall period representative. In the article is made an attempt to bring out semantics of characters of a short story «Antoshko» through the biblical mythology potential. Studying individual style's peculiarities of the artist on the level of character reconstruction poetics, the author proves that P.Baley creates a psychologically exact portrait of a contemporary in a situation of choice, going beyond the own experience to ontological experience of Christianity.

Key words: bible images, plot, character, art features of the story.